

Anarchizm a polityki prefiguracyjne

Anarchism and Prefigurative Politics

Abstract:

The article looks for the sources of prefigurative politics in the doctrine of classical anarchism. According to the thesis of the article, the axiological, epistemological and ontological assumptions of anarchism were the reason for the development and favoring of prefigurative politics within the anarchist movement and doctrine. Consequently, classical anarchism was one of the most important sources of the prefigurative politics. The aim of the article is to fill the research gap that has developed in Polish political science, both in relation to anarchism and prefigurative policies. The article uses qualitative content analysis and comparative analysis.

Keywords: anarchism, prefigurative politics, political thought, social movements

Słowa kluczowe: anarchizm, polityki prefiguracyjne, myśl polityczna, ruchy społeczne

Wprowadzenie

Anarchizm, zarówno jako ruch, jak i doktryna polityczna, nigdy nie cieszył się znaczącym zainteresowaniem polskich badaczy. Stan ten można wiązać z historycznie niewielkim znaczeniem anarchizmu w Polsce, niezachęcającym do badań szerszym kontekstem politycznym (zarówno przed, jak i po 1989 roku), a także pewnymi trendami w obrębie polskiej politologii. Prawdopodobnie jednym z nich pozostaje dominacja kratocentryzmu w teorii polityki, wskutek czego wykształciła się tendencja do ograniczania rozumienia polityki oraz polityczności (realnych przejawów tego, co polityczne) do ram państwa, a także władzy politycznej. To z kolei zwiększa prawdopodobieństwo niedocenienia lub niedostrzeżenia wszelkich „niewładczych” form wpływu, artykulacji interesów i poglądów, oraz pominięcia aktorów niezorientowanych na władzę polityczną oraz państwo (Kaczmarek, 2017, s. 85; Karwat, 2015, s. 136, 145; 2018, s. 63, 65, 67, 69–70; 2023, s. 12). W tym kontekście należy zauważyć, że chociaż anarchizm z racji założeń doktrynalnych przejawia wyjątkowo silne zainteresowa-

nie instytucją państwa i władzą polityczną, to czyni to jednak wyłącznie w aspekcie krytycznym, czego następstwem jest ich zakwestionowanie. Paradoksalnie może to uzasadniać traktowanie go jako niewartej uwagi politologii „anomalii” lub prowadzić do uznania ugrupowań anarchistycznych za „niepolityczne”.

Kratocentryzm stanowi jeden z potencjalnych powodów słabszego zainteresowania polskiej nauki o polityce nie tylko anarchizmem, ale również politykami prefiguracyjnymi. Te bowiem nie tylko pozostają blisko związane – jak wskazuje teza niniejszego artykułu – z anarchizmem, lecz także proponują oddolną, bezpośrednią oraz niewładczą formę polityk, które nie są ukierunkowane ani na państwo, ani na przejęcie władzy politycznej. Tym samym wymykają się one wspomnianym ramom charakteryzującym teorię polityki, ale również stanowią podejście alternatywne wobec dominującej wśród ugrupowań politycznych orientacji politycznej, która w niniejszym artykule jest określana mianem strategii kratocentrycznej lub kratocentryzmu. Cechą zasadniczą tej orientacji pozostaje bowiem przypisywanie aparatowi państwa i władzy politycznej atrybutów, które jawią się jako niezbędne dla realizacji założonych celów politycznych, jak np. dokonania szerszej transformacji, bądź też charakteryzujące kratocentrycznych aktorów horyzonty polityczne, w tym sposób myślenia o polityce oraz organizacji porządku społecznego, ograniczają się do ram państwa. W konsekwencji przejęcie władzy politycznej w tej instytucji uznawane jest za warunek wstępny do urzeczywistnienia pożądaných celów. Działalność polityczna zostaje zatem zogniskowana na instytucji państwa, władzy politycznej, a także ukierunkowana na jej zdobycie. Tym samym realizacja obranych celów politycznych ma zostać dokonana nie tylko w sposób pośredni i odgórny, ale jest również odkładana w czasie, przynajmniej do momentu zdobycia władzy politycznej. Samą strategię kratocentryczną można podzielić na dwa nurty: reformistyczny oraz rewolucyjny, przy czym w obręb tego drugiego – obok różnorodnych wizji rewolucji, jak również walki partyzanckiej – można włączyć a wszelkie koncepcje odwołujące się do idei „podwójnej władzy” i ustanawiania kontrinstytucji w procesie rewolucyjnym, których ostatecznym celem byłoby przejęcie lub ukonstytuowanie nowej władzy w państwie. Składiną to właśnie w rozzarowaniu części środowisk lewicy wyrastającymi z orientacji kratocentrycznej postawami oraz receptami mającymi prowadzić do transformacji tkwił jeden z powodów wzrostu znaczenia polityk prefiguracyjnych w latach 60. i 70. XX wieku.

Teza artykułu głosi, że aksjologiczne, epistemologiczne oraz ontologiczne założenia, na jakich opiera się anarchizm, stanowiły przyczynę rozwoju i faworyzowania w obrębie ruchu oraz doktryny polityk prefiguracyjnych, co sprawiło, iż to właśnie klasyczny anarchizm, XIX-wieczny i z pierwszej połowy XX wieku, stał się jednym z istotniejszych źródeł wspomnianej orientacji politycznej. Powoduje to równocześnie, że tekst skupia się na myśli anarchistycznej z omawianego okresu, pomijając w ten

sposób powojenną ewolucję doktryny. Artykuł składa się z trzech części. Pierwsze dwie zostały poświęcone krótkiemu przybliżeniu polityk prefiguracyjnych oraz najważniejszych założeń anarchizmu. Trzecia część koncentruje się na przedstawieniu i analizie przejawów polityk prefiguracyjnych w myśli, a w ograniczonym stopniu również w praktyce, anarchistycznej. Główną metodą badawczą pozostaje jakościowa analiza treści wsparta analizą porównawczą polityk prefiguracyjnych oraz doktryny anarchistycznej.

Polityki prefiguracyjne – definicja i właściwości

Pojęcie polityk prefiguracyjnych odnosi się do postawy i działań aktora politycznego, kiedy jego „[...] ostateczne cele wyrażane są w rewolucyjnym procesie jako takim” (Boggs, 1977b, s. 359), a także wobec „[...] urzeczywistniania w trwającej praktyce politycznej ruchu, tych form relacji społecznych, podejmowania decyzji, kultury oraz doświadczenia ludzkiego, które są ostatecznym celem” (Boggs, 1977a, s. 100). Tak definiowane polityki prefiguracyjne pozwalają na wyróżnienie dwóch fundamentalnych oraz współzależnych cech tej orientacji, czyli: (1) troski o zgodność (kongruencję) pomiędzy środkami stosowanymi przez danego aktora politycznego a jego celami i (2) tworzenia enklaw nowego porządku w „skorupie” tego istniejącego (proleptyczność).

Etyczne oraz polityczne żądanie zachowania zgodności pomiędzy stosowanymi środkami (co obejmuje narzędzia, metody działania zbiorowego, struktury organizacyjne, mechanizmy podejmowania decyzji zbiorowych itd.) a obranymi celami, chociaż potrafi być różnorodnie rozumiane przez orędowników polityk prefiguracyjnych, jak i badaczy, zasadniczo implikuje odzwierciedlanie bądź urzeczywistnianie przez środki celów, ich wzajemne zrównywanie się (przez co też mogą stać się one nieodróżnialne), a także kierowanie się przez aktorów politycznych weberowską logiką wartościowo racjonalną lub zbliżoną do niej. Koresponduje to z podzielanym przez zwolenników polityk prefiguracyjnych przekonaniem, że konsekwencje podejmowanych działań są następstwem zastosowanych środków. Równocześnie jednak środki powinny wpływać na cele. Wymaga to – trudnej do zachowania – równowagi pomiędzy nimi. Jednakże postulat ten dotyczy celów rozumianych raczej szeroko. Wobec tego niekoniecznie musi sprowadzać się do nadrzędnie traktowanego, a przy tym niezmiennego oraz precyzyjnie zdefiniowanego, wyobrażenia pożądanego ładu. Zamiast tego chętniej odnosi się do wyznawanych przez dane ugrupowanie wartości i ideałów (Boggs, 1977a, s. 103; Fians, 2022, s. 1; Franks, 2003, s. 20, 25; Jaster, 2018, s. 69; Jeffrey, Dyson, 2021, s. 646–647; Leach, 2013, s. 1; Polletta, 2002, s. 74; Raekstad, 2022, s. 37; Maeckelbergh, 2016, s. 131; Swain, 2019, s. 55; Van De Sande, 2021, s. 55–56; Yates, 2014, s. 3).

Powoduje to, że aktorzy prefiguracyjni kładą szczególny nacisk na to, aby konstituowane przez nich alternatywy oraz struktury organizacyjne własnego ruchu odpowiadały wyznawanym wartościom, ideałom i celom. Wskazuje to zarazem, że polityki prefiguracyjne warunkują odrzucenie etyki (logiki) konsekwencjalistycznej, którą – w dużym uproszczeniu – można sprowadzić do maksymy „cel uświęca środki”, na rzecz deontologicznej bądź do niej zbliżonej. Jednakże część badaczy, jak np. Benjamin Franks, neguje deontologiczną postawę aktorów prefiguracyjnych, podkreślając jedynie ich sprzeciw wobec konsekwencjalizmu (Franks, 2003, s. 25–26).

Koresponduje to ściśle z postulatem ustanawiania enklaw nowego świata w „skorupie” tego istniejącego, które mają równocześnie delegitymizować istniejący porządek i legitymizować ten, który dopiero nadejdzie. Konstituowane przez ugrupowania prefiguracyjne ciała oraz instytucje mogą *de facto* przybierać dowolne formy, pod warunkiem jednak, że antycypują one przyszły porządek lub jego elementy, zapewniają autonomię i pozwalają na eksperymentowanie, a także charakteryzują się zgodnością pomiędzy środkami a celami. Wobec tego mają one odzwierciedlać kulturę, wartości oraz cele aktywistów. Historycznie rolę tę odgrywały przykładowo rady robotnicze, spółdzielnie i kooperatywy, kolektywy, a bardziej współcześnie – zgromadzenia ludowe czy też tymczasowe strefy autonomiczne. Ponadto, jeżeli wymienionymi właściwościami odznacza się struktura ruchu danego aktora politycznego, to ją również można uznać za enklawę nowego ładu (Boggs, 1977a, s. 103–104; Breines, 1980, s. 421–422; Cornish i in., 2016, s. 116; Dixon, 2012, s. 36, 43; Gordon, 2008, s. 34–35; Holloway, 2003; 2010, s. 40, 256–257; Jaster, 2018, s. 67–68; Jeffrey, Dyson, 2021, s. 648; Leach, 2013, s. 1; Maeckelbergh, 2011, s. 4; Monticelli, 2021, s. 113; Swain, 2019, s. 51; Törnberg, 2021, s. 90; Yates, 2014, s. 1–2, 13–14).

Nie są to wszakże jedyne atrybuty polityk prefiguracyjnych. Jednakże kolejne wydają się nie tyle ściśle wiązać z tymi dwoma, ile z nich wyrastać oraz nakładać się na nie. Toteż kolejną cechą omawianej strategii jest wzmiankowane już eksperymentowanie, które łączy się z postulatem tworzenia enklaw i zapewniania przez nie autonomii. Intencją tego procesu jest poszukiwanie rozwiązań, struktur organizacji społecznej, relacji społecznych, praktyk dnia codziennego, sposobów działania politycznego, a nawet tożsamości zbiorowych, które coraz lepiej urzeczywistniają wyznawane wartości oraz cele polityczne. Niekiedy – zwłaszcza w przypadku heterogenicznych ugrupowań politycznych – eksperymentowanie może doprowadzić do sformułowania, doprecyzowania lub przeformułowania celów pozytywnych (Cornish i in., 2016, s. 115; Laamanen, 2022, s. 191, 139, 195; Maeckelbergh, 2016, s. 123; Monticelli, 2021, s. 107, 112; 2022, s. 19, 25; Raekstad, 2022, s. 32–33, 38–39; Van De Sande, 2021, s. 48, 55; Yates, 2014, s. 1, 13–14). Wskazuje to zarazem, że polityki prefiguracyjne cechują się tendencją do przedkładania praktyki ponad teorię.

W kontekście relacji z anarchizmem nader istotne wydaje się podważanie przez polityki prefiguracyjne przekonania o tym, że państwo stanowi właściwe i niezbędne narzędzie dla dokonania transformacji, czy też realizacji zakładanych celów politycznych. W istocie może być ono interpretowane jako część problemu, z którym mierzy się dany aktor, bądź ogółem jako przeszkoda do urzeczywistnienia pożądanego celu. W konsekwencji strategia prefiguracyjna sprzyja odrzuceniu nie tylko aspiracji zmierzających do przejęcia władzy politycznej w tej instytucji, ale również dążeń do realizacji celów przez państwo oraz w ramach państwa. Towarzyszy temu krytyka konwencjonalnych i hierarchicznych organizacji politycznych, takich jak partie polityczne czy scentralizowane związki zawodowe. Wobec tego polityki prefiguracyjne zachęcają do separowania się od państwa oraz tworzenia polityki poza tą instytucją, co może skutkować obraniem antypaństwowej postawy przez aktorów politycznych (Boggs, 1977a, s. 103–104; Cornish i in., 2016, s. 115–116; Holloway, 2002, s. 19; 2010, s. 205–207; Jaster, 2018, s. 68; Leach, 2013, s. 1; Maeckelbergh, 2016, s. 123; Monticelli, 2022, s. 25; Raekstad, 2022, s. 38–39; Van De Sande, 2021, s. 178).

To, co zostało przedstawione powyżej, przekłada się na preferowanie przez ugrupowania o prefiguracyjnym charakterze oddolnych i bezpośrednich działań politycznych, co stanowi kolejny atrybut omawianej strategii. Aktorzy prefiguracyjni w sposób oddolny i samodzielny dążą do realizacji zakładanych celów politycznych, transformacji lub rozwiązania problemów społecznych, z którymi się mierzą (Leach, 2013, s. 1; Maeckelbergh, 2016, s. 123; 2022, s. 204, 211–212). Sprzyja to obieraniu akcji bezpośrednich, które wyrażają prefiguracyjną logikę (Franks, 2003, s. 18), za podstawową metodę działania zbiorowego. Samą zaś akcją bezpośrednią można zdefiniować jako działalność, która „bez jakiegokolwiek obcej pomocy, bez polegania na jakimkolwiek wpływie władzy lub parlamentu, jest wykonywana przez same zainteresowane strony w celu uzyskania częściowej lub całkowitej satysfakcji” (Yvetot, 1908). Warto również zauważyć, że źródła akcji bezpośredniej drzemą w klasycznym anarchizmie, a istotną jej cechą stanowi zakwestionowanie koncepcji reprezentacji, czemu towarzyszy założenie, że do realizacji obranych celów winni dążyć sami zainteresowani, co faworyzuje oddolność i ukierunkowanie na teraźniejszość. Nie mniej istotne jest to, że omawiane podejście wyraża żądanie zmiany, którą dany aktor pragnie ujrzeć w świecie, postępując zarazem tak, jak gdyby ta już zaszła. Tym samym akcja bezpośrednia może stanowić demonstrację alternatywy dla istniejącego porządku, jeżeli nie w formie instytucjonalnej, to w zakresie stylu życia, myślenia lub działania. W ostatecznym zaś rozrachunku – przynajmniej w anarchistycznej perspektywie – akcje bezpośrednie mają prowadzić do wyzwolenia (Franks, 2003, s. 18; Gordon, 2008, s. 18; Graeber, 2009, s. 202–203, 209; Kinna, 2009, s. 150; MacSimóin, 2002; Ordóñez, 2018, s. 76; Sparrow, 1997; Swain, 2019, s. 50; Williams, 2018, s. 4). Co istotne, w ten

sposób polityki prefiguracyjnej dokonują upodmiotowienia człowieka, uznając go za twórczego oraz sprawczego, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i zbiorowym.

Jednocześnie ustanawiane przez prefiguracyjnych aktorów alternatywy pozwalają na znoszenie różnicy pomiędzy teraźniejszością a przyszłością. Realizacja pożądanej zmiany nie jest bowiem odkładana na bliżej nieokreśloną przyszłość, lecz następuje ona „tu i teraz”, acz najczęściej na poziomie mikrospołecznym, pozwalając aktorom żyć oraz działać w pożądanym przez nich świecie lub w jakichś jego przejawach (Combes, Haeringer, Sommier, 2009, s. 221; Gordon, 2008, s. 38–39; Leach, 2013, s. 1; Maeckelbergh, 2011, s. 4; 2016, s. 122–123; 2022, s. 211; Monticelli 2021, s. 113; 2022, s. 26; Swain, 2019, s. 49, 51). Sama jednak transformacja w szerszej skali postrzegana jest jako długotrwały i *de facto* stopniowy proces. Jego ostatecznym celem nie jest przejęcie kontroli nad istniejącym reżimem, a zastąpienie go nowym, ukonstytuowanym w sposób oddolny, *de facto* poprzez mikropolityki. Równocześnie polityki prefiguracyjne wiążą się zazwyczaj z szerszym postrzeganiem polityczności, włączając w jej obręb również praktyki dnia codziennego oraz relacje społeczne (Monticelli, 2021, s. 113; 2022, s. 25; Raekstad, 2022, s. 36–37; Van De Sande, 2021, s. 50), podnosząc i łącząc przy tym zagadnienia z wielu płaszczyzn, uznawanych nierzadko za współzależne.

Właściwości anarchizmu

Filarami aksjologicznymi doktryny anarchistycznej pozostają ideały wolności oraz równości, które są postrzegane przez anarchistów w sposób absolutystyczny, nierozdzielny i współzależny. Rzutuje to kardynalnie na epistemologię oraz ontologię charakteryzującą omawianą doktrynę, w tym – co jest kluczowe w kontekście problemu niniejszego artykułu – na stanowisko wobec instytucji państwa, a co za tym idzie – również na postrzeganie roli tej instytucji w transformacji, jak i na same wyobrażenia tego procesu. Warto jednak zaznaczyć, co również nie pozostaje bez wpływu na relacje z politykami prefiguracyjnymi, że anarchizm neguje nie tylko państwo i kapitalizm, do czego często bywa ograniczany, ale występuje także przeciwko każdej formie dominacji. Wobec tego antypaństwowość jest integralną oraz kluczową właściwością anarchizmu, jednakowoż sama w sobie jest niewystarczająca do tego, aby wszelkie występujące przeciw państwu nurty, ruchy czy doktryny automatycznie uznawać za anarchistyczne (Grinberg, 1994, s. 80; van der Walt, 2016, s. 87–88; Williams, 2017, s. 113). Niemniej anarchistyczna krytyka instytucji państwa jest całkowita i substancjalistyczna, co oznacza, że nie ogranicza się do kontestacji konkretnego modelu ustrojowego, a odnosi się do państwa jako takiego. Koresponduje z przekonaniem anarchistów o odkryciu obiektywnych oraz niezmiennych praw leżących u podstaw negowanej instytucji. Skutkiem tego żaden ustrój nie jest w stanie zmienić istoty i właściwości państwa, które zawsze oparte jest

na przymusie, przemocy, a także nierównościach, stanowiąc przez to zaprzeczenie idei wolności oraz równości (Bakunin, 1964a, s. 228; 1964b, s. 218–222, 224–225; 1971, s. 316–318; 2012a, s. 94; 2012c, s. 95, 103; 2012b, s. 149–150, 156–158; Goldman, 1998e, s. 74–75; 2008, s. 27; IWA, 2005, s. 417; Kropotkin, 1887, s. 113; 1913, s. 5; 2006, s. 169, 173, 179–180; Mühsam, 2011, s. 202–203; Pouget, b.d.; Rocker, 2004, s. 54, 76).

Nie zaskakuje zatem, że w ocenie anarchistów kwestionowana instytucja zawsze służy podtrzymywaniu i wzmacnianiu asymetrii społecznych (w tym systemu klasowego), wyzysku oraz stosunków dominacji, a także uprzywilejowanej pozycji dominujących grup. Koresponduje to z anarchistyczną interpretacją relacji pomiędzy państwem a kapitalizmem. Według rzeczników nieograniczonej wolności kontestowana przez nich instytucja stanowi aktywny i sprawczy podmiot w jego tworzeniu, narzucaniu, odtwarzaniu oraz wzmacnianiu (Bakunin, 1964b, s. 221; 1971, s. 318; 2012c, s. 103; Barret, 2005, s. 325; Kropotkin, 2006, s. 180; Malatesta, b.d.; Mühsam, 2011, s. 198; Pouget, 2005, s. 427; b.d.; Reclus, 2005a, s. 132–133; 2005b, s. 280). Tym samym to państwo określa kształt życia społecznego oraz relacji społecznych (Kropotkin, 2006, s. 146, 169), stojąc w opozycji wobec autentycznych interesów społecznych i uniemożliwiając ich realizowanie (Bakunin, 2012b, s. 156).

Towarzyszy temu przekonanie o tym, że wolność nie może zostać ofiarowana przez kogokolwiek (Goldman, 1998g, s. 121; Mühsam, 2011, s. 219). Wobec tego społeczeństwo może wyzwolić się tylko samodzielnie, co wymaga wyzbycia się wiary w to, że jakaś zewnętrzna siła uczyni to za nie. Oznacza to zarazem, że to lud musi oddolnie ustanowić pożądaną porządek społeczny. Anarchiści nie mogą nikim kierować i ich rolą jest wspomaganie mas w emancypacyjnych dążeniach, propagowanie idei oraz stanie na straży wolności (Bakunin, 2012a, s. 81–82; 2012c, s. 123, 126, 129; 2012b, s. 155–156; Kropotkin, b.d., s. 876–878; Malatesta, 2005, s. 399; 1995d, s. 63; 1995e, s. 114–119). Jest to o tyle istotne, że wolność może zostać zrodzona tylko z wolności i próba podarowania jej ludzkości – przykładowo poprzez zbrojny zryw, jak przekonywał Gustav Landauer – prowadziłaby do narzucenia określonego wyobrażenia wolności (Landauer, 2010a, s. 87) czy ogółem – jak antycypował Michaił Bakunin – odtworzenia państwa bądź stosunków władzy (Bakunin, 2012b, s. 155).

Transformacja – utożsamiana z rewolucją społeczną – w doktrynie klasycznego anarchizmu przedstawiana jest zazwyczaj jako obiektywnie konieczny, gwałtowny, a także relatywnie szybki proces. Ponadto w początkowym okresie kształtowania się doktryny wolnościowcy żywili wiarę w to, że rewolucja jest czymś nieodległym. Z czasem jednak przeświadczenie to zaczęło słabnąć, a po drugiej wojnie światowej praktycznie zanikło. Równocześnie za zasadne anarchiści uważają kształtowanie odpowiednich uwarunkowań dla emancypacji poprzez tworzenie załączków nowego świata, szerzenie pożądanej kultury czy ustanawianie wolnościowych relacji spo-

łecznych. Jawią się one bowiem anarchistom jako integralne oraz kluczowe części procesu zmiany. Ponadto co do zasady klasyczny anarchizm zakłada lub przynajmniej dopuszcza możliwość zastosowania przemocy politycznej w procesie rewolucyjnym, acz – z pewnymi wyjątkami – nie celebruje jej. Jednakowoż można zidentyfikować ideologów – jak np. Gustava Landauera czy Barta de Ligta – odrzucających przemoc polityczną w toku rewolucji społecznej.

Ideałem dla orędowników anarchii pozostaje bezpaństwowy porządek, którego fundamenty stanowiłyby autonomiczne i uznające autonomię jednostek, dobrowolne oraz samorządne, organizacje. Te winny powstawać w celu zaspokojenia wszelkich potrzeb i łączyć się w zrzeszenia w postaci federacji i sieci. W konsekwencji powstałby zdecentralizowany, konstytuowany oraz zarządzany „od dołu ku górze” ład, urzeczywistniający idee pomocy wzajemnej, który faworyzowałby mechanizmy demokracji bezpośredniej, będąc w zamierzeniu anarchistów wolnym od hierarchii, wszelkich form asymetrii, władzy i dominacji (Bakunin, 2005, s. 155–157, 162, 167; 2012a, s. 38–39; 2012c, s. 123–124, 140; 2012b, s. 149–150, 157, 159; Guérin, 1970, s. 54–55, 64; Kinna, 2009, s. 5, 18, 100; Kropotkin, 1912, s. 84; 1970, s. 46; 1959, s. 421–422; 2012, s. 233–234; Llunas Pujols, 2005, s. 126; Malatesta, 1995a, s. 42; 1995c, s. 72; McKay, 2018, s. 120, 122–123, 125; Mühsam, 2011, s. 219; Rocker, 1922; Ward, 1966, s. 98, 100; 1977, s. 320; 1996, s. 26; Woodcock, 1977, s. 331–332). Pozwala to – jak proponował Colin Ward – spoglądać na anarchistyczną organizację oraz ład jak na „teorię spontanicznego porządku”, gdzie powstające w celu zaspokojenia najróżniejszych potrzeb organizacje kształtują swoje formy „metodą prób i błędów, improwizacji oraz eksperymentowania” (Ward, 1966, s. 103).

Polityki prefiguracyjne w myśli anarchistycznej

Sposób prowadzenia działań zbiorowych przez ugrupowania socjalistyczne w początkowym okresie istnienia ruchów socjalistycznych był zazwyczaj nieciągły, przybierał niekiedy formę spontanicznych wystąpień, czemu mogło towarzyszyć tworzenie wspólnot (komun), a następnie separowanie się w nich. Z czasem jednak – czy to wskutek powstania nowych aktorów i nurtów zyskujących szersze znaczenie, czy też rewizji strategii pod wpływem zachodzących zmian w kontekstach politycznych – istotne części ruchów socjalistycznych zaczęły ulegać instytucjonalizacji oraz skłaniać się ku bardziej zorganizowanym bądź mniej spontanicznym wyobrażeniom o rewolucji czy ogółem o procesie zmiany politycznej, społecznej i gospodarczej. Nade wszystko jednak niektórzy aktorzy zaczęli obierać strategię kratocentryczną, uznając przejęcie władzy politycznej w państwie za warunek niezbędny dla dokonania transformacji. Szczególnie wpływowymi orędownikami tej postawy byli marksści (Arrighi, Hop-

kins, Wallerstein, 1989, s. 29–32, 99; Wallerstein, 2004, s. 629–630; 2002, s. 30; 2014, s. 159–160), a oponowali przeciwko temu – rywalizujący z nimi o wpływ – anarchiści. W istocie to właśnie ten spór, a konkretniej argumenty oraz propozycje wysuwane wówczas przez apologetów nieograniczonej wolności, można uznać za jedno ze źródeł polityk prefiguracyjnych.

W tym kontekście szczególnie istotna wydaje się krytyczna analiza marksowskiego projektu transformacji przedstawiona przez Michaiła Bakunina. W ocenie Rosjanina, który załazek przyszłego społeczeństwa dostrzegał w samej Międzynarodówce (Międzynarodowym Stowarzyszeniu Robotników), marksowskie „półpaństwo” w żaden sposób nie byłoby w stanie przezwyciężyć obiektywnych cech i praw kierujących państwem, a więc zmienić jego natury oraz celów. Oznacza to, że oparcie procesu rewolucyjnego na tej instytucji podważyłoby emancypacyjne i egalitarne żądanie. Nie z innego powodu Bakunin za niedopuszczalny uznał postulat posłużenia się państwem jako narzędziem transformacyjnym, dostrzegając zarazem w marksowskim projekcie niebezpieczeństwo reprodukcji stosunków dominacji. Powstałe państwo socjalistyczne byłoby bowiem oparte na centralizmie, władzy, przymusie, opresji oraz nierównościach. Pozycję dotychczas dominującej i uprzywilejowanej klasy (burżuazji) zajęłaby nowa (kadra administracyjna), która kierując się protekcyjną oraz paternalistyczną postawą wobec ludu, rościłaby sobie prawo do kierowania nim. Jednocześnie to właśnie ta klasa stałaby się realnym dysponentem środków produkcji i władzy państwowej, przez co też byłaby zainteresowana głównie utrwalaniem *status quo*. Państwo pozostałoby zatem narzędziem w służbie dominującej klasy. *Summa summarum* ustanowienie socjalizmu przez społeczeństwo stałoby się niemożliwe. Dlatego też w ocenie „apostoła nieograniczonej wolności” oraz innych anarchistów, zamiast dążyć do przejęcia aparatu państwa, rewolucja musi zmierzać do jego natychmiastowego zniesienia, a następnie zastąpienia federacyjną, zdecentralizowaną i egalitarną organizacją społeczną (Bakunin, 1867; 1870; 1971, s. 318–319; 2012a, s. 54; 2012c, s. 103; 2012b, s. 150–157; Raekstad, 2018, s. 4 (363); 2022, s. 40; „Bulletin de la Fédération Jurassienne. De l'Association internationale des travailleurs”, 1872, s. 1; Temkinowa, 1964, s. 141; Van De Sande, 2021, s. 49; van der Walt, Schmidt, 2009, s. 61).

Analiza ta wskazuje, że punkt wyjścia do odrzucenia przez wolnościowców strategii kratocentrycznej stanowiły *de facto* ich esencjalistyczne założenia odnośnie do natury państwa. To bowiem – niezmiennie oraz niezależnie od ustroju – pozostaje oparte na przemocy, hierarchii i przymusie. Sugeruje to doktrynalne przywiązanie anarchistów do kongruencji pomiędzy środkami a celami. W końcu bowiem niemożliwe ma być ustanowienie wolnego, egalitarnego oraz bezpaństwowego społeczeństwa poprzez wykorzystanie instytucji, której charakterystyka stanowi zaprzeczenie tegoż celu. Ponadto krytyka ta zidentyfikowała tkwiącą w projektach emancypacyjnych

opartych na strategii kratocentrycznej – a przynajmniej w jej marksowskim wariacie – wewnętrzną sprzeczność, która rodzi niebezpieczeństwo reprodukcji stosunków dominacji. Tymczasem obawy przed tym, a tym samym pragnienie zapobieżenia temu, stanowią jedną z właściwości polityk prefiguracyjnych (Boggs, 1977a, s. 103).

Nie mniej istotny, zarówno w kontekście krytyki marksowskiej wizji transformacji, jak i ilustracji tendencji prefiguracyjnych w doktrynie anarchistycznej, był wydany przez anarchistyczną Federację Jurajską w 1871 roku traktat „Sonvilier Circular”. W tym – wyrażającym sprzeciw wobec działań i aspiracji marksistów, zmierzających z jednej strony do centralizacji oraz hierarchizacji Międzynarodówki, z drugiej zaś do przejścia władzy politycznej w państwie – dokumencie pisano bowiem, że:

społeczeństwo przyszłości nie powinno być niczym innym aniżeli uniwersalizacją organizacji, na jakich będzie ufundowana Międzynarodówka. Z tego powodu musimy dołożyć starań, aby organizacja ta zbliżyła się do naszego ideału jak tylko to możliwe. Jak możemy oczekiwać, iż wolne i egalitarne społeczeństwo wyłoni się z autorytarnej organizacji? [To – dopisek autora artykułu] Niemożliwe. Międzynarodówka jako załączek ludzkiego społeczeństwa przyszłości musi wiernie odzwierciedlać nasze zasady wolności oraz federacji tu i teraz, a także unikać wszelkich zasad skłaniających się ku władzy oraz dyktaturze (*Circulaire à toutes les Fédérations i de l'Association internationale des travailleurs*, 2005, s. 97–98).

Tym samym anarchiści wyrazili dwie fundamentalne właściwości polityk prefiguracyjnych. Po pierwsze, troskę o kongruencję pomiędzy środkami (odnoszącymi się także do struktury organizacyjnej) a celami (w tym uwzględniającymi wartości, a także ideały), równocześnie potwierdzając swoje doktrynalne przywiązanie do tego aspektu. Po drugie, postulat ustanawiania załączków nowego świata w skorupie tego starego, przy czym takowy dostrzegano w samej Międzynarodówce, którą traktowano również jako wzór przyszłej organizacji. Nie z innego powodu anarchiści pragnęli nadać jej pożądaną przez siebie formę, uwypuklając w ten sposób rangę proleptyczności w anarchistycznych wyobrażeniach o procesie zmiany.

Istotowe przywiązanie do kongruencji pomiędzy środkami a celami ukazują również dokonywane przez ideologów i ideolożki anarchizmu analizy rewolucji rosyjskiej oraz działań bolszewików, demonstrując zarazem sposób myślenia – przynajmniej części – rzeczników nieograniczonej wolności o procesie transformacji. Przykładem takiej eksplikacji była ta dokonana przez Emmę Goldman, która podkreślała, że pierwszą zasadą rewolucji, a także warunkiem wstępnym jej powodzenia, pozostaje troska o zgodność celów i środków. Uważała je bowiem nie tylko za współzależne, ale wręcz nierozróżnialne, przez co jawiły się one jej jako nierozdzielne (Goldman, 1998a, s. 391, 393–395, 399–403). Słowem, „rewolucyjne metody muszą pobrzmiewać zgodnie (*in tune*) z rewolucyjnymi celami” (Goldman, 1998a, s. 404). Równocześnie rewolucja

rosyjska – jak stwierdzała myślicielka – powinna była pełnić rolę swoistego „okresu przejściowego” będącego zapowiedzią przyszłych warunków społecznych. W tym też ujęciu – co jednoznacznie podkreśla rangę kongruencji, ale i proleptyczności – „dzisiaj jest rodzicem jutra [...] środki używane do przygotowania przyszłości stają się jego kamieniem węgielnym” (Goldman, 1998a, s. 403). Wobec tego jedną z przyczyn klęski rewolucji w Rosji nie było „zdradzenie ideałów” przez bolszewików, ale rozdzielenie środków oraz celów. Stałoby się odwrotnie, gdyby rewolucja została ukonstytuowana na tych samych wartościach i celach, które zamierzano urzeczywistnić. Toteż „rewolucja jest lustrzanym odbiciem nadchodzącego dnia, to dziecko ma być człowiekiem Jutra” (Goldman, 1998a, s. 404) – stwierdzała „Czerwona Emma”.

Jako kolejny powód niepowodzenia rewolucji wskazywała zawarty w marksizmie kratocentryzm, przy czym ten negatywny wpływ miał być dodatkowo wzmocniany sposobem, w jaki interpretowali go bolszewicy. Goldman podkreśliła bowiem, co wyrażało zarówno anarchistyczną, jak i prefiguracyjną logikę, że posłużenie się państwem jako narzędziem transformacyjnym wymaga przejęcia władzy politycznej w nim, co z kolei redukuje myślenie o rewolucji głównie do zmian instytucjonalnych na poziomie państwa. W praktyce odtwarza to stosunki dominacji, w następstwie czego dotychczasowa elita zastępowana jest przez inną. Innymi słowy, nie zachodzą jakościowe przekształcenia. Z drugiej strony, według „Czerwonej Emmy” bolszewicy dążyli do wzmocnienia wiary w idee państwa; zabiegali o monopolizację oraz przejęcie nadzoru nad wszelką aktywnością społeczną, gospodarczą i polityczną; a nade wszystko kierowali się logiką konsekwencjalistyczną, co legitymizowało hipokryzję oraz terror (Goldman, 1998a, s. 391–392, 399–401). Ostatecznie – jak stwierdzała anarchistka – działania bolszewików sprawiły, że cele rewolucji stały się nieistotne, a także niejasne, i to do tego stopnia, iż „trudne stało się rozróżnienie [pomiędzy tym – dopisek autora artykułu], co było tymczasowymi środkami, a co ostatecznym celem” (Goldman, 1998a, s. 401). W konsekwencji władza mająca być środkiem służącym realizacji celów sama w sobie stała się celem dla bolszewików. Tym samym Goldman uwypukliła obecną w podejściu kratocentrycznym tendencję do odwracania środków oraz celów. Jednakże „Czerwona Emma” przestrzegała przed zakładaniem, że gdyby to inne ugrupowanie przejęło wówczas władzę, to efekt rewolucji byłby odmienny (Goldman, 1998a, s. 391–392). Problemem byli bowiem nie tylko rządzący Rosją bolszewicy, ale również strategia kratocentryczna jako taka.

Postulat ustanawiania enklaw nowego świata „w skorupie tego starego” szczególnie silnie uwidaczniał się w rozważaniach przedwojennych anarchosyndykalistów o procesie emancypacji. Część ideologów tego nurtu anarchizmu uznawała bowiem organizacje związkowe (syndykaty) lub w ogóle ciała rewolucyjne za zarodki przyszłego społeczeństwa (Nettlau, 1996, s. 268; Pellicer i Paraire, 2005, s. 196–197; van der Walt, Schmidt,

2009, s. 134). Taką misję syndykatom nadawał przykładowo Rudolf Rocker. Te jawiły się bowiem niemieckiemu myślicielowi, z jednej strony, jako „załączki przyszłej ekonomii socjalistycznej, ogółem szkoła podstawowa socjalizmu”, jako że „każda nowa struktura społeczna tworzy organy w ciele starego organizmu” (Rocker, 2004, s. 59), z drugiej zaś – jako praktyczne uniwersytety anarchizmu, zarysowujące wizję pożądanego świata i uczące postępowania w zgodzie z tym pragnieniem (Rocker, 2004, s. 79).

Doktrynalne przywiązanie do kongruencji, a także proleptyczności istotowo wpływa na kształt oraz cechy tworzonych przez anarchistów struktur organizacyjnych własnego ruchu. Zarówno historycznie, jak i współcześnie odzwierciedlają one bowiem wyznawane wartości, obrane cele i – przynajmniej w najbardziej ogólnym wymiarze – kształt pożądanej organizacji społecznej, mogąc w ten sposób odgrywać rolę jej enklawy. W konsekwencji charakteryzują się one najczęściej takimi właściwościami jak: zdecentralizowana oraz federacyjna struktura, dobrowolny i egalitarny charakter, podejmowanie decyzji zbiorowych na podstawie rozwiązań radykalnie demokratycznych (co jest postrzegane jako wyraz samorządności), a także oparte są na poszanowaniu autonomii jednostkowej oraz zbiorowej. Historycznymi przykładami ilustrującymi te właściwości były przykładowo przedwojenne struktury związkowe ustanawiane przez anarchosyndykalistów. W pewnym stopniu za wyjątek można uznać organizacje tworzone przez zwolenników tzw. platformizmu, które chociaż również mają odzwierciedlać wymienione atrybuty, to równocześnie opowiadają się za jednością teoretyczną, taktyczną, metod działania zbiorowego, a także odpowiedzialności, co m.in. negatywnie wpływa na poszanowanie autonomii.

Ponadto stosunek anarchistów do organizacji zachęca ich do nieustannego poszukiwania – metodą prób i błędów – coraz to lepiej odpowiadających ich potrzebom oraz wartościom struktur, mechanizmów podejmowania decyzji zbiorowych i ogółem rozwiązań. Analogicznie niektórzy ideolodzy klasycznego anarchizmu odnosili się do organizacji społecznej oraz gospodarczej przyszłości. Na przykład Errico Malatesta podkreślał, że organizacja jutra winna wykształcić się samodzielnie dzięki możliwości swobodnego rozwoju i poszukiwania sposobu na zaspokojenie odmiennych, konkurujących oraz sprzecznych ze sobą, potrzeb. Dlatego za niezbędne uznał eksperymentowanie z różnorodnymi modelami gospodarczymi, a następnie ich integrowanie i wdrażanie na różne sposoby. Ostatecznie miało to doprowadzić do odnalezienia właściwych instytucji metodą prób i błędów. Zresztą samą organizację gospodarczą interpretował w sposób dynamiczny, nie zaś statyczny, czyli jako stale adaptującą się do zmieniających się uwarunkowań. Jednakże ten nieustanny rozwój winien być dokonywany przez samo społeczeństwo i opierać się z jednej strony na dobrowolności oraz swobodnym rozwoju, z drugiej zaś na idei sprawiedliwości i dobra ogółu (Malatesta, 1995e, s. 114–118).

Wskazuje to zarazem na pewną otwartość anarchistów w postrzeganiu celu ostatecznego, czyli wyobrażenia przyszłego porządku społecznego. Mówiąc inaczej, kształt oraz organizacja pożądanego ładu nie jawią im się jako absolut bądź dogmat, którego należy kurczowo się trzymać. Zamiast tego przedstawiane koncepcje stanowią dla nich pewne punkty odniesienia, wzory stanowiące formę ilustracji, propozycje mające wpływać na percepcję opinii publicznej, czy też przyciągać nowych zwolenników, mobilizować masy i inicjować debaty wewnątrz ruchu anarchistycznego bądź pełnić funkcję swoistych typów idealnych. Jednakże w sposób absolutystyczny oraz nieprzekraczalny podchodzą do wartości, które przyszły porządek miałby urzeczywistniać i tak długo, jak by je wyrażał, organizacja społeczeństwa jutra mogłaby przybrać różnorodne formy. Powodowało to, że niektórzy ideolodzy klasycznego anarchizmu dopuszczali nawet możliwość koegzystowania obok siebie odmiennych modeli organizacji społecznej (Malatesta, 1995e, s. 114–119), urzeczywistniających jednak anarchistyczne pryncypia, a więc uwalniających ludzkość od dominacji, hierarchii, znoju, wyzysku itd. W tym kontekście Malatesta przestrzegał przed tym, by nie „mylić pragnień oraz dążeń z niewzruszonymi dogmatami, poza którymi nie ma zbawienia” (Malatesta, 1995b, s. 22). W końcu bowiem – jak zostało już wspomniane – w ocenie anarchistów to społeczeństwo, kierując się swoimi potrzebami i pragnieniami, winno samodzielnie ustanowić ład społeczny. W przeciwnym razie powstałaby sztuczna organizacja społeczna, czemu towarzyszyłoby narzucenie określonych rozwiązań, wyrażających konkretne wyobrażenia oraz sposoby rozumienia ideału wolności, co ostatecznie podważyłoby ją. Tym samym anarchistyczne podejście – chociaż opiera się na założeniu *a priori*, jakoby lud pragnął wolności tak samo jak oni, w dodatku rozumianej analogicznie do jej anarchistycznego wyobrażenia, a więc m.in. w sposób równie absolutystyczny, a także nierozdzielnie połączonej z równością – eksponuje zasadę bezpośredniości, czemu towarzyszy uznanie społeczeństwa za sprawczy, twórczy i zdolny do refleksji podmiot polityczny, który odznacza się potencjałem do ustanowienia harmonijnych relacji społecznych w ramach samorządnej organizacji społecznej. Ściśle koresponduje to z preferowaniem przez anarchistów – zarówno współcześnie, jak i historycznie – stosowania akcji bezpośredniej, która cechuje się prefiguracyjnym charakterem (Franks, 2003, s. 18), lub też to polityki prefiguracyjnej rozwijają idee akcji bezpośredniej, co wyraża się w „określeniu oraz urzeczywistnianiu anarchistycznych relacji społecznych wewnątrz działań i struktur ruchu rewolucyjnego jako takiego” (Gordon, 2008, s. 35).

Tendencja klasycznych anarchistów do eksperymentowania równie silnie uwiadacza się w zakresie praktyk dnia codziennego, stylu życia oraz relacji społecznych. To rzecz jasna wynika z anarchistycznych pryncypiów, w tym nierozdzielnego i absolutystycznego traktowania równości oraz wolności, a co za tym idzie – sprzeciwu

wobec wszelkich form dominacji. W tym kontekście wielu ideologów i ideolożek klasycznego anarchizmu występowało przeciwko wszelkim formom nierówności płciowej, arbitralnie narzuconym rolom społecznym płci, patriarchatowi, instytucji małżeństwa oraz ogółem normom społecznym (Cleyre, 2005, s. 198; Goldman, 1998b, s. 137–138; 1998c, s. 150–155; 1998d, s. 168–169, 172; 1998f, s. 205; Gross, 2005, s. 283; Lareva, 2005, s. 243; Mühsam, 2011, s. 208, 210; Reclus, 2005b, s. 279). Zachęcało to wielu wolnościowców do wspomnianego eksperymentowania, co można zilustrować relatywną popularnością naturyzmu w przedrewolucyjnym (tj. przed 1936 rokiem) ruchu anarchistycznym w Hiszpanii. Co więcej, XIX- oraz XX-wieczni anarchiści niejednokrotnie wyrażali przekonanie o konieczności dokonania radykalnych zmian także w sferze seksualnej, co przykładowo wiązało się z akceptacją różnorodnie rozumianej idei wolnej miłości (Ackelsberg, 1993, s. 368; Aristófanos, 1908, brak paginacji; Cardenal, 1907, b.p.; Cleminson, 1995, s. 259–263; 1999, s. 109; 2003, s. 118–119; 2008, s. 165–167; Guérin, 1970, s. 123; Ibañez, 2005, s. 258–260; Nash, 1999, s. 38–39; Navarro, 2004, s. 362; Pérez, 1910, b.p.; Saornil, 2005, s. 464; Simmons, 2009, s. 65; Sonn, 2005, s. 416, 418, 424; Turbutt, 2022, s. 1–19). Oznacza to, że poszukiwanie takich form relacji społecznych, sposobów koegzystencji, współżycia i stylów życia, które odpowiadałyby wyznawanym przez nich wartościom, nie jest domeną wyłącznie współczesnych anarchistów, ale było również tych historycznych.

Wydaje się jednak, że najpełniej – spośród ideologów klasycznego anarchizmu – założenia polityk prefiguracyjnych wyraził Gustav Landauer. Po części wiązało się to z podkreśleniem przez niemieckiego myśliciela intersubiektywnej genezy władzy i generalnie każdego porządku społecznego, które miały tkwić w relacjach społecznych. W konsekwencji Landauer postrzegał państwo oraz kapitalizm jako formę – przekazywanych z pokolenia na pokolenie – relacji społecznych. Oznaczało to jednak, że do wyzwolenia i likwidacji instytucji państwa niezbędne miało być stworzenie nowych relacji społecznych. Mogłoby to nastąpić poprzez separację od oficjalnego społeczeństwa, duchowy zwrot oraz przewartościowanie wartości, a także konstytuowanie alternatywnych instytucji. Ponadto ideolog w zaproponowanej przez siebie strategii zmiany społecznej, która jawiła mu się jako żmudny i nad wyraz długotrwały proces, uwypuklał konieczność troski o zgodność pomiędzy środkami a celami, co ściśle korespondowało z zakwestionowaniem przez niego możliwości zastosowania przemocy politycznej (Landauer, 1911; 2005, s. 166; 2010a, s. 86–87; 2010e, s. 96, 107–108; 2010g, s. 188; 2010d, s. 196–197; 2010c, s. 201, 204; 2010f, s. 213–214; 2010b, s. 309–310).

Zakończenie

Dokonana w niniejszym artykule analiza potwierdza zasadność poszukiwania korzeni polityk prefiguracyjnych w klasycznym, XIX- oraz XX-wiecznym, anarchizmie, co wiąże się z ontologicznymi, epistemologicznymi i aksjologicznymi ramami doktryny, które faworyzują postawę prefiguracyjną. Szczególnym aspektem doktryny, który predysponuje anarchistów do obierania oraz rozwijania orientacji prefiguracyjnej, pozostaje całkowita krytyka instytucji państwa, która zaowocowała tym, że wolnościowcy nie tylko zakwestionowali możliwość posłużenia się tą instytucją w procesie transformacji, ale także projekty oparte na tym założeniu uznali za wewnętrznie sprzeczne, a w konsekwencji prowadzące do reprodukcji stosunków dominacji. Ekspozuje to doktrynalne przywiązanie rzeczników nieograniczonej wolności do kongruencji pomiędzy stosowanymi środkami a szeroko rozumianymi celami (obejmującymi ideały i wartości). Przywiązanie to wyraża się również w innych aspektach doktrynalnych oraz praktycznych ruchu anarchistycznego, jak np. w stosowanych metodach działania zbiorowego, konstytuowanych strukturach organizacyjnych czy urzeczywistnianych relacjach społecznych i preferowanych stylach życia. Koresponduje to z zakwestionowaniem etyki konsekwencjalistycznej przez istotne części ruchu, acz – co należy wyeksponować – zarówno historyczny, jak i współczesny ruch anarchistyczny nie są całkowicie wolne od tej tendencji.

Doktrynalnie anarchizm zakłada dokonanie transformacji w sposób oddolny oraz bezpośredni, przedkładając przy tym praktykę ponad teorię. Wymienione aspekty analizowana doktryna nie tylko współdzieli z politykami prefiguracyjnymi, ale wzmacniają one również krytyczną postawę wolnościowców wobec strategii kratocentrycznej, a co za tym idzie – postulatu posłużenia się instytucją państwa jako narzędziem służącym transformacji, aspiracji zmierzających do zdobycia władzy politycznej czy prowadzenia działalności poprzez państwo. Towarzyszy temu dopuszczanie, czy wręcz faworyzowanie, przez anarchizm podejścia eksperymentalnego, które odgrywa nader istotną rolę w politykach prefiguracyjnych, zarówno w odniesieniu do kształtu pożądanej organizacji społecznej, jak i stylów życia czy relacji społecznych. Wskazuje to na pewną otwartość doktrynalną anarchizmu w odniesieniu do wizji przyszłego porządku, a więc celu ostatecznego, acz nie wartości, które ów cel miałyby urzeczywistnić. Te postrzegane były i oczywiście nadal są w sposób absolutystyczny, a także nierozłączny, implikując konkretne fundamenty czy elementy tegoż ładu, jak likwidacja państwa, kapitalizmu, wszelkich form dominacji, hierarchii oraz wyzysku.

Kolejną zgodność anarchizmu z politykami prefiguracyjnymi stanowi postulat tworzenia załączków nowego świata w skorupie tego istniejącego, co – jak się wydaje – spośród nurtów klasycznego anarchizmu, przynajmniej do drugiej wojny światowej,

najsilniej manifestowało się w obrębie anarchosyndykalizmu. Niemniej, zarówno historycznie, jak i współcześnie, anarchiści nadają istotną rangę temu, aby struktury czy to ustanawianych instytucji, czy samej organizacji ruchu odpowiadały wyznawanym przez nich wartościom, ideałom oraz celom, a także by antycypowały struktury i mechanizmy (np. podejmowania decyzji zbiorowych) pożądanego ładu społecznego. W tym też sensie można uznać, że demonstrują one „anarchizm w praktyce”, a jednocześnie znoszą różnicę pomiędzy teraźniejszością a przyszłością.

Tym, co najsilniej odróżnia klasyczny anarchizm od polityk prefiguracyjnych, jest wizja transformacji na poziomie makrospołecznym. W prefiguracyjnym ujęciu proces ten interpretowany jest jako długotrwały, stopniowy, oparty na tworzeniu alternatyw, postępującej delegitymizacji oraz zastępowaniu oficjalnego ładu przez ten powstający oddolnie. Polityki prefiguracyjne nie zakładają zatem gwałtownej zmiany społecznej. Klasyczny anarchizm w istotnym stopniu – wyjątek stanowi przykładowo przytaczana koncepcja Landauera – postrzega zmianę raczej w sposób nagły, która do tego dokonać się ma najczęściej poprzez zryw rewolucyjny. Chociaż przedwojenni anarchiści często uwypuklali konieczność przygotowywania się doń (poprzez upowszechnianie nowej kultury, tworzenie nowych relacji społecznych czy konstituowanie zarodków nowego porządku), to jednak wielu wierzyło, że sama rewolucja „stoi już u progu”. Wszak powojenni anarchiści, zwłaszcza odwołujący się do „nowego anarchizmu”, pozostają ostrożniejsi w tym aspekcie.

Bibliografia

- Ackelsberg, M. A. (1993). *Models of Revolution: Rural Women and Anarchist Collectivisation in Civil War Spain*. „Journal of Peasant Studies”, 20(3), s. 367–388. <https://doi.org/10.1080/03066159308438514>.
- Aristófanos. (1908). *Amor Libre*. „Tierra y Libertad”, 24 września 1908.
- Arrighi, G., Hopkins, T. K., Wallerstein, I. M. (1989). *Antisystemic Movements*. London–New York: Verso.
- Bakunin, M. (1867). *Marxism, Freedom and the State*. <https://www.marxists.org/reference/archive/bakunin/works/mf-state/> (dostęp: 1.12.2023).
- Bakunin, M. (1870). *Socjalizm i wolność*. https://cia.media.pl/michail_bakunin_socjalizm_i_wolnosc (dostęp: 1.12.2023).
- Bakunin, M. (1964a). *Patriotism's Part in Man's Struggle*. [W:] *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism*, ed. G. Maksimov. London: The Free Press of Glencoe, s. 225–232.
- Bakunin, M. (1964b). *Representative System Based on Fiction*. [W:] *The Political Philosophy of Bakunin: Scientific Anarchism*, ed. Gregori Maksimov. London: The Free Press of Glencoe, s. 217–225.

- Bakunin, M. (1971). *The International Workingmen's Association and Karl Marx*. [W:] M. Bakunin, *Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism*, ed. S. Dolgoff. London: George Allen and Unwin Ltd, s. 286–320.
- Bakunin, M. (2005). *The International Revolutionary Society or Brotherhood*. [W:] *No Gods No Masters*, ed. D. Guerin. Edinburgh: AK Press, s. 153–165.
- Bakunin, M. (2012a). *Bóg i państwo*. [W:] M. Bakunin, *Bóg i państwo*, red. D. Kaczmarek. Poznań: Oficyna Bractwa „Trojka”.
- Bakunin, M. (2012b). *Komuna Paryska a Idea Państwa*. [W:] M. Bakunin, *Bóg i państwo*, red. D. Kaczmarek. Poznań: Oficyna Bractwa „Trojka”.
- Bakunin, M. (2012c). *Państwowość i anarchia*. [W:] M. Bakunin, *Bóg i państwo*, red. D. Kaczmarek. Poznań: Oficyna Bractwa „Trojka”.
- Barret, R. (2005). *Striving for Anarchism*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 324–327.
- Boggs, C. (1977a). *Marxism, Prefigurative Communism, and the Problem of Workers' Control*. „Radical America”, 11(6), s. 99–122.
- Boggs, C. (1977b). *Revolutionary Process, Political Strategy, and the Dilemma of Power*. „Theory and Society”, 4(3), s. 359–393. <https://doi.org/10.1007/BF00206985>.
- Breines, W. (1980). *Community and Organization: The New Left and Michels' «Iron Law»*. „Social Problems”, 27(4), s. 419–429. <https://doi.org/10.2307/800170>.
- „Bulletin de la Fédération Jurassienne. De l'Association internationale des travailleurs”. (1872). *Sonvillier, le 15 octobre 1872*, 15 października 1872.
- Cardenal, F. (1907). *Del Amor*. „Tierra y Libertad”, 28 lutego 1907.
- Circulaire à toutes les Fédérations i de l'Association internationale des travailleurs. (2005). *The Sonvillier Circular (1871)*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 96–98.
- Cleminson, R. (1995). *Male Inverts and Homosexuals*. „Journal of Homosexuality”, 29(2–3), s. 259–272. https://doi.org/10.1300/J082v29n02_10.
- Cleminson, R. (1999). *Martí Ibáñez, Félix*. [W:] *Spanish Writers on Gay and Lesbian Themes. A Bio-Critical Sourcebook*, ed. D. Foster. Westport: Greenwood Press.
- Cleminson, R. (2003). «*Science and Sympathy*» or «*Sexual Subversion on a Human Basis*»? *Anarchists in Spain and the World League for Sexual Reform*. „Journal of the History of Sexuality”, 12(1), s. 110–121.
- Cleminson, R. (2008). *Anarquismo y sexualidad en España, 1900–1939*. Cádiz: UCA, Universidad de Cádiz.
- Cleyre, V. (2005). *Those Who Marry Do Ill*. [W:] V. Cleyre, *Exquisite Rebel: The Essays of Voltairine de Cleyre Feminist, Anarchist, Genius*, eds. S. Presley, C. Sartwell. Albany: State University of New York Press, s. 197–206.
- Combes, H., Haeringer, N., Sommier, I. (2009). *The Generational Issue: The Impact of Organizations' Age on Visions of Democracy*. [W:] *Democracy in Social Movements*, ed. D. Della Porta. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 217–233.

- Cornish, F., Haaken, J., Moskovitz, L., Jackson, S. (2016). *Rethinking Prefigurative Politics: Introduction to the Special Thematic Section*. „Journal of Social and Political Psychology”, 4(1), s. 114–127. <https://doi.org/10.5964/jspp.v4i1.640>.
- Dixon, Ch. (2012). *Building ‘Another Politics’: The Contemporary Anti-Authoritarian Current in the US and Canada*. „Anarchist Studies”, 20(1), s. 32–60.
- Fians, G. (2022). *Prefigurative Politics*. [W:] *Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, eds. F. Stein, J. Robbins, A. Sanchez, M. Candea, R. Stasch, S. Lazar, H. Diemberger. <https://doi.org/10.29164/22prefigpolitics>.
- Franks, B. (2003). *Direct Action Ethic*. „Anarchist Studies”, 11(1), s. 13–41.
- Goldman, E. (1998a). *Afterword to My Disillusionment in Russia*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 383–404.
- Goldman, E. (1998b). *The Child and Its Enemies*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 131–140.
- Goldman, E. (1998c). *The Hypocrisy of Puritanism*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 150–157.
- Goldman, E. (1998d). *Victims of Morality*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 168–174.
- Goldman, E. (1998e). *Anarchism: What It Really Stands For*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 61–77.
- Goldman, E. (1998f). *Marriage and Love*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 204–213.
- Goldman, E. (1998g). *The Individual, Society and the State*. [W:] E. Goldman, *Red Emma Speaks: An Emma Goldman Reader*, ed. A. K. Shulman. Amherst, N.Y: Humanity Books, s. 109–123.
- Goldman, E. (2008). *Anarchism and Other Essays*. Stilwell.
- Gordon, U. (2008). *Anarchy Alive!: Anti-authoritarian Politics from Practice to Theory*. London–Ann Arbor, Mich.: Pluto Press.
- Graeber, D. (2009). *Direct Action: An Ethnography*. Edinburgh–Oakland: AK Press.
- Grinberg, D. (1994). *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej: 1870–1914*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gross, O. (2005). *Overcoming Cultural Crisis*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 284–294.
- Guérin, D. (1970). *Anarchism: From Theory to Practice*. New York: Monthly Review Press.
- Holloway, J. (2002). *Change the World Without Taking Power: The Meaning of Revolution Today*. Pluto Press.
- Holloway, J. (2003). *Is the Zapatista Struggle Anti-Capitalist?* 28 stycznia 2003. <http://dev.autonomeia.org/node/1599> (dostęp: 1.12.2023).
- Holloway, J. (2010). *Crack Capitalism*. London–New York: Pluto Press.
- Ibáñez, F. M. (2005). *The Sexual Revolution*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 458–460.

- IWA. (2005). *Declaration of the Principles of Revolutionary Syndicalism*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 416–418.
- Jaster, D. (2018). *FIGURATIVE POLITICS: HOW ACTIVISTS LEAD BY EXAMPLE TO CREATE CHANGE*. „Mobilization: An International Quarterly”, 23(1), s. 65–81. <https://doi.org/10.17813/1086-671X-23-1-65>.
- Jeffrey, C., Dyson, J. (2021). *Geographies of the Future: Prefigurative Politics*. „Progress in Human Geography”, 45(4), s. 641–658. <https://doi.org/10.1177/0309132520926569>.
- Kaczmarek, B. (2017). *Rozumienia polityki a badanie pozornie niepolitycznych sfer życia społecznego*. „Studia Politologiczne”, 46, s. 75–95.
- Karwat, M. (2015). *Metodologiczne dylematy i pułapki pojęcia polityczności*. „Politeja”, 12, nr 4(36), s. 133–153. <https://doi.org/10.12797/Politeja.12.2015.36.08>.
- Karwat, M. (2018). *O niezbędnym dopełnieniu optyki kratycznej w naukach o polityce*. [W:] *Nauki o polityce 2.0. Kontrowersje i konfrontacje*, red. S. Sulowski. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, s. 61–98.
- Karwat, M. (2023). *O cyklach integracji, dezintegracji i reintegracji w życiu politycznym*. „Studia Politologiczne”, 4/2022(66), s. 9–35. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2022.66.1>.
- Kinna, R. (2009). *Anarchism: A Beginner's Guide (Beginner's Guides)*. Oneworld Publications.
- Kropotkin, P. (1887). *The Scientific Basis of Anarchy*. [W:] *Anarchism: Its Philosophy and Scientific Basis as Defined by Some of Its Apostles*. Chicago: Mrs. A. R. Parsons, s. 111–123.
- Kropotkin, P. (1912). *Modern Science and Anarchism*. London: Freedom Press.
- Kropotkin, P. (1913). *Anarchist Communism: Its Basis and Principles*. Freedom Press.
- Kropotkin, P. (1959). *Wspomnienia rewolucjonisty*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kropotkin, P. (1970). *Anarchist Communism: Its Basis and Principles*. [W:] P. Kropotkin, *Kropotkin's Revolutionary Pamphlets*, ed. R. Baldwin. New York: Dover Publications, INC, s. 46–78.
- Kropotkin, P. (2006). *Państwo i jego rola historyczna*. [W:] P. Kropotkin, *Pomoc wzajemna jako czynnik rozwoju*, red. I. Czyż, D. Kaczmarek, M. Hojak. Poznań: Bractwo „Trojka”.
- Kropotkin, P. (2012). ‘Anarchism’, from *The Encyclopaedia Britannica*. [W:] *Kropotkin: “The Conquest of Bread” and Other Writings*, ed. M. S. Shatz. Cambridge University Press, s. 233–247. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139170734.023>.
- Kropotkin, P. (b.d.). *Act For Yourselves*. [W:] P. Kropotkin, *Direct Struggle Against Capital. A Peter Kropotkin Anthology*, ed. I. McKay (wydanie pirackie).
- Laamanen, M. (2022). *Organizing Prefiguration*. [W:] *The Future is Now. An Introduction to Prefigurative Politics*, ed. L. Monticelli. Bristol: Bristol University Press, s. 191–203.
- Landauer, G. (1911). *Call to Socialism*. <https://theanarchistlibrary.org/library/gustav-landauer-call-to-socialism> (dostęp: 1.12.2023).
- Landauer, G. (2005). *Stand Up, Socialist!* [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 165–167.
- Landauer, G. (2010a). *Anarchic Thoughts on Anarchism*. [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 84–91.

- Landauer, G. (2010b). *List G. Landauera do M. Nettlau, Hermsdorf pod Berlinem, 7 czerwca 1911 roku*. [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 309–311.
- Landauer, G. (2010c). *Socialist Beginning*. [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 201–205.
- Landauer, G. (2010d). *The Settlement*. [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 196–200.
- Landauer, G. (2010e). *Through Separation to Community*. [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 94–108.
- Landauer, G. (2010f). *Weak Statesmen, Weaker People!* [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 213–214.
- Landauer, G. (2010g). *What Does the Socialist Bund Want?* [W:] G. Landauer, *Revolution and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland CA: PM Press, s. 188–190.
- Lareva, C. (2005). *Free Love*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 242–246.
- Leach, D. (2013). *Prefigurative Politics*. [W:] *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, eds. D. A. Snow, D. Della Porta, B. Klandermans. Wiley-Blackwell encyclopedias in social science. Malden: Wiley.
- Ligt, B. de. (1989). *The Conquest of Violence: An Essay on War and Revolution*. London: Pluto Press.
- Llunas, P. J. (2005). *What is Anarchy*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 125–149.
- MacSimóin, A. (2002). *Direct Action*. <https://web.archive.org/web/20030211061925/http://flag.blackened.net/revolt/wsm/ws/2002/71/direct.html> (dostęp: 1.12.2023).
- Maeckelbergh, M. (2011). *Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement*. „Social Movement Studies”, 10(1), s. 1–20. <https://doi.org/10.1080/14742837.2011.545223>.
- Maeckelbergh, M. (2016). *The Prefigurative Turn: The Time and Place of Social Movement Practice*. [W:] *Social Sciences for an Other Politics*, ed. A. C. Dinerstein. New York, NY: Springer Berlin Heidelberg, s. 121–134.
- Maeckelbergh, M. (2022). *Process-Time and Event-Time: The Multiple Temporalities of Prefiguration*. [W:] *The Future is Now. An Introduction to Prefigurative Politics*, ed. L. Monticelli. Bristol: Bristol University Press, s. 204–216.
- Malatesta, E. (1995a). *Further Thoughts on Republic and Revolution*. [W:] W. Malatesta, *The Anarchist Revolution: Polemical Articles 1924–1931*, ed. V. Richards. London: Freedom Press, s. 39–45.
- Malatesta, E. (1995b). *Individualism and Communism in Anarchism*. [W:] E. Malatesta, *The Anarchist Revolution: Polemical Articles 1924–1931*, ed. V. Richards. London: Freedom Press, s. 18–22.
- Malatesta, E. (1995c). *Postscript to Let's Demolish – And Then?* [W:] E. Malatesta, *The Anarchist Revolution: Polemical Articles 1924–1931*, ed. V. Richards. London: Freedom Press, s. 70–72.

- Malatesta, E. (1995d). *Revolutionary Terror (Thoughts on a Possibly Near Future)*. [W:] E. Malatesta, *The Anarchist Revolution: Polemical Articles 1924–1931*, ed. V. Richards. London: Freedom Press, s. 62–65.
- Malatesta, E. (1995e). *Some Thoughts on the Post-Revolutionary Property System*. [W:] E. Malatesta, *The Anarchist Revolution: Polemical Articles 1924–1931*, ed. V. Richards. London: Freedom Press, s. 113–119.
- Malatesta, E. (2005). *An Anarchist Program*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 395–408.
- Malatesta, E. (b.d.). *Anarchy*. <https://theanarchistlibrary.org/library/errico-malatesta-anarchy> (dostęp: 1.12.2023).
- McKay, I. (2018). *Organisation*. [W:] *Anarchism: A Conceptual Approach*, eds. B. Franks, N. J. Jun, L. A. Williams. London–New York: Routledge, s. 115–128.
- Monticelli, L. (2021). *On the Necessity of Prefigurative Politics*. „Thesis Eleven”, 167(1), s. 99–118. <https://doi.org/10.1177/07255136211056992>.
- Monticelli, L. (2022). „Prefigurative Politics Within, Despite and Beyond Contemporary Capitalism”. [W:] *The Future is Now. An Introduction to Prefigurative Politics*, ed. L. Monticelli. Bristol: Bristol University Press, s. 15–31.
- Mühsam, E. (2011). *Liberating Society from the State: What Is Communist Anarchism?* [W:] E. Mühsam, *Liberating Society from the State and Other Writings: A Political Reader*, ed. G. Kuhn. Oakland: PM Press, s. 187–243.
- Nash, M. (1999). *Un/Contested Identities: Motherhood, Sex Reform and the Modernization of Gender Identity in Early Twentieth-Century in Spain*. [W:] *Constructing Spanish Womanhood: Female Identity in Modern Spain*, eds. V. L. Enders, P. B. Radcliff. Albany: State University of New York Press.
- Navarro, J. (2004). *A la revolución por la cultura: prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano (1931–1939)*. València: Univ. de València.
- Nettlau, M. (1996). *A Short History of Anarchism*, tłum. H. B. i I. P. Isca. London: Freedom Press.
- Ordóñez, V. (2018). *Direct Action*. [W:] *Anarchism: A Conceptual Approach*, eds. B. Franks, N. J. Jun, L. A. Williams. London–New York: Routledge, s. 74–85.
- Pellicer i Paraire, A. (2005). *The Organization of Labour*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 196–199.
- Pérez, F. (1910). *La Question Sexual*. „Tierra y Libertad”, 13 kwietnia 1910.
- Polletta, F. (2002). *Freedom is an Endless Meeting: Democracy in American Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pouget, É. (2005). *What is the Trade Union?* [W:] *No gods No Masters*, ed. D. Guerin. Edinburgh: AK Press, s. 427–435.
- Pouget, É. (b.d.). *The Basis of Trade Unionism*. <https://libcom.org/article/basis-trade-unionism-emile-pouget> (dostęp: 1.12.2023).
- Raekstad, P. (2018). *Revolutionary Practice and Prefigurative Politics: A Clarification and Defense*. „Constellations”, 25(3), s. 359–372. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12319>.

- Raekstad, P. (2022). *Prefiguration: Between Anarchism and Marxism*. [W:] *The Future is Now. An Introduction to Prefigurative Politics*, ed. L. Monticelli. Bristol: Bristol University Press, s. 32–46.
- Reclus, É. (2005a). *Anarchy*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 130–135.
- Reclus, É. (2005b). *The Modern State*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 278–281.
- Rocker, R. (1922). *Federalizm a centralizm*. <https://pl.anarchistlibraries.net/library/rudolf-rocker-federalizm-a-centralizm> (dostęp: 1.12.2023).
- Rocker, R. (2004). *Anarcho-syndicalism: Theory and Practice*. Edinburgh–Oakland: AK Press.
- Saornil, L. S. (2005). *The Question of Feminism*. [W:] *Anarchism a Documentary History of Libertarian Ideas: From Anarchy to Anarchism (300 CE to 1939)*, vol. 1, ed. R. Graham. Montréal: Black Rose Books, s. 460–465.
- Simmons, Ch. (2009). *Making Marriage Modern: Women's Sexuality from the Progressive Era to World War II*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Sonn, R. D. (2005). „Your Body Is Yours”: *Anarchism, Birth Control, and Eugenics in Interwar France*. „Journal of the History of Sexuality”, 14(4), s. 415–432. <https://doi.org/10.1353/sex.2006.0045>.
- Sparrow, R. (1997). *Anarchist Politics & Direct Action*. <https://theanarchistlibrary.org/library/rob-sparrow-anarchist-politics-direct-action.pdf> (dostęp: 1.12.2023).
- Swain, D. (2019). *Not Not but Not yet: Present and Future in Prefigurative Politics*. „Political Studies”, 67(1), s. 47–62. <https://doi.org/10.1177/0032321717741233>.
- Temkinowa, H. (1964). *Bakunin i antynomie wolności*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”.
- Törnberg, A. (2021). *Prefigurative Politics and Social Change: A Typology Drawing on Transition Studies*. „Distinktion: Journal of Social Theory”, 22(1), s. 83–107. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2020.1856161>.
- Turbutt, S. (2022). *Sexual Revolution and the Spanish Anarchist Press: Bodies, Birth Control, and Free Love in the 1930s Advice Columns of La Revista Blanca*. „Contemporary European History”, lipiec, s. 1–19. <https://doi.org/10.1017/S0960777322000315>.
- Van De Sande, M. (2021). *The Master's Tools: Prefigurative Politics and the Abolition of Violence*. „BEHEMOTH A Journal on Civilisation”, 14(3). <https://doi.org/10.6094/BEHEMOTH.2021.14.3.1067>.
- Van der Walt, L. (2016). *Global Anarchism and Syndicalism: Theory, History, Resistance*. „Anarchist Studies”, 24.1, s. 85–106.
- Van der Walt, L., Schmidt, M. (2009). *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*. Counterpower. Edinburgh–Oakland: AK Press.
- Wallerstein, I. (2002). *New Revolts Against the System*. „New Left Review”, 18 (styczeń), s. 29–39.
- Wallerstein, I. (2004). *The Dilemmas of Open Space: The Future of the WSF*. „International Social Science Journal”, 56(182), s. 629–637. <https://doi.org/10.1111/j.0020-8701.2004.00522.x>.

- Wallerstein, I. (2014). *Antisystemic Movements, Yesterday and Today*. „Journal of World-Systems Research”, wrzesień, s. 158–172. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2014.593>.
- Ward, C. (1966). *Anarchism as a Theory of Organization*. <https://www.panarchy.org/ward/organization.1966.html> (dostęp: 1.12.2023).
- Ward, C. (1977). *Topless Federations*. [W:] *The Anarchist Reader*, ed. G. Woodcock. London: Fontana/Collins, s. 319–326.
- Ward, C. (1996). *Anarchy in Action*. London: Freedom Press.
- Williams, D. M. (2017). *Black Flags and Social Movements: A Sociological Analysis of Movement Anarchism*. Contemporary Anarchist Studies. Manchester: Manchester University Press.
- Williams, D. M. (2018). *Contemporary Anarchist and Anarchistic Movements*. „Sociology Compass”, 12(6). <https://doi.org/10.1111/soc4.12582>.
- Woodcock, G. (1977). *Reflections on Decentralism*. [W:] *The Anarchist Reader*, ed. G. Woodcock. London: Fontana/Collins, s. 326–332.
- Yates, L. (2014). *Rethinking Prefiguration: Alternatives, Micropolitics and Goals in Social Movements*. „Social Movement Studies”, 14(1), s. 1–21. <https://doi.org/10.1080/14742837.2013.870883>.
- Yvetot, G. (1908). *L'ABC syndicaliste*. <https://fr.theanarchistlibrary.org/library/georges-yvetot-l-abc-syndicaliste> (dostęp: 1.12.2023).